

נ'לוח לכבוד שנת נ'מי ספירת העומר¹

מבוא

בגליון ג' של "צהר" פורסם מאמרו של הרב יהושע ון-דייק בדבר גילוח לכבוד שבת בימי ספירת העומר ותקופת 'בין המצרים'. מסקנתו היא שיש מקום להתיר בימי 'בין המצרים', אך אין מקום להקל בזה בימי ספירת העומר. אולם נראה שיש להשיג על דבריו, כפי שיתבאר לקמן.

א. תמיהות הלכתיות

מנהגי האבלות שבימי ספירת העומר תמוהים מכמה וכמה צדדים. ראשית, מפאת אורך זמנם יחסית לתקופת האבלות על החורבן. ובלשונו של אחד מגדולי הפוסקים מעדת תימן:

שאלת בענין דינים הנוהגים בימי העומר שגזרו שלא להסתפר וכו'. אם הוא מטעם שמתו תלמידי רבי עקיבא, וכי אפשר שתהיה אבלותם יותר מאבלות המקדש וירושלים?

(רבי יחיא צאלח, שו"ת פעולת צדק ח"ב סי' עו)

השאלה השנייה קשורה לתקופה. איך ייתכן שגזרו אבלות בימי חודש ניסן, והלוא הוא חודש של שמחה שאין אומרים בו תחנון, אין מספידים בו ואין מתענים בו. גם לגבי ראש חודש אייר נפסק בשלחן ערוך (תצג, ג): "יש נוהגים להסתפר בראש חודש אייר, וטעות היה בידם". וקשה, מדוע זו טעות, מדוע באמת אין מנהגי האבלות מבוטלים בו?

1. תגובה למאמרו של הרב יהושע ון-דייק ("צהר" ג עמ' 35-48).

אכן, הרדב"ז הסיק מכאן דברים ברורים:

אנא עבידנא עובדא בנפשאי, ואני מסתפר כל חודש ניסן וראש חודש אייר, וכן נהגו רוב העולם, והטעם, כיון שהם אסורים בהספד והתענית, אין אבלות זו שהיא תלויה במנהג, נוהגת בהם. ומה שכתוב בבית יוסף שמנהג זה הוא בטעות, אינו נכון כלל, דאפילו לדין שאין אנו נוהגים איסור בתספורת אלא עד ל"ג לעומר, מכל מקום ראש חודש אינו בכלל האיסור, כיון שהוא אסור בהספד ובתענית שהרי עיקר איסור בתספורת אינו מן הדין אלא ממנהג, ואתי מנהג ומבטל מנהג בטעמא כל דהו.

(שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרפז)

המנהג שלא לישא אשה בתקופה זו מופיע בתשובות הגאונים ונפסק בשלחן ערוך. כיצד ניתן אפוא להבין ביטויים חריפים כל כך נגדו שמופיעים אצל החיד"א:

ראיתי להרב טור ברקת מהר"ש שער אריה בחידושו כתב יד ומהר"ר שלמה לינגו שדחו בשתי ידים מנהג זה שלא ישא בימי העומר, וכתבו שהוא מנהג חדש לא שערוהו חז"ל, וכתבו דלפום דינא ודרך האמת אין לו מקום.

(ברכי יוסף סי' תצג)

ב. מותם של תלמידי רבי עקיבא

בירושלמי איתא:

תני רבי שמעון בן יוחאי: עקיבא רבי היה דורש: "דרך כוכב מיעקב" - דרך כוזבא מיעקב, רבי עקיבא כד הוה חמי בר כוזבא הוה אמר: "דין הוא מלכא משיחא".

(ירושלמי תענית פ"ד ה"ה)

דברים אלה מובאים ברמב"ם באופן חריף ביותר:

רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח.

(הלכות מלכים פ"א ה"ג)

על ר' עקיבא נאמר שהיו לו עשרים וארבעה אלף תלמידים. מספר זה קשה להבנה. אף אם נניח כי הצליח לאסוף כמאה תלמידים בשנה, הרי נזקקו לו למעלה ממאתיים שנה לאגור כמות כה רבה של תלמידים. בתקופת חז"ל תלמיד היה אדם שישב שנים רבות אצל רבו וינק

ממנו את רוב חכמתו. לרבן יוחנן בן זכאי היו חמישה תלמידים כאלו (אבות ב, ט). האם ייתכן שלר' עקיבא היו כאלה עשרים וארבעה אלף? נראה שהמפתח לשאלות אלו נעוץ בדברי הרמב"ם על היותו של ר' עקיבא נושא כליו של בן כוזיבא. אדם שנקרא לדגל ונשמע לרב במעשה כל כך קשה וכל כך מחייב של עזיבת הבית, האשה והילדים, ויצא למלחמה שנמשכה שנים נגד מעצמה עולמית כרומי, בידעו שכלל לא בטוח שישוּב לביתו, ולא ברור לו כלל ממה יתפרנסו בני ביתו במשך כל אותו זמן (ביטוח לאומי לא היה) – גם אם לא למד תורה ישירות מפיו של רבי עקיבא, הוא ראה בו את רבו המובהק. אשר על כן סביר להניח שאותם עשרים וארבע אלף תלמידים של רבי עקיבא אכן נהרגו בזמן כשלון המרד².

הדברים כמעט מפורשים באיגרת רב שרירא גאון שכתב כי "היה השמד על התלמידים של רבי עקיבא". "שמד" – הוא גזרות דת, ואז או שנכנעים להם, או שיוצאים למלחמה כדי לנסות להימנע מלהיכנע להם, וכך היה באותו זמן. רבי עקיבא וחכמי דורו הרימו את נס המרד ברומאים מחמת גזרותיהם (השמד). אך לבסוף תלמידיו נהרגו והמרד נכשל. נראה כי פרט לכך שדברי הגאונים דברי קבלה הם, היינו שהדברים נמסרו להם בעל פה דור אחר דור, וממילא ייתכן שרב שרירא גאון קיבל כך מרבותיו, יש לכך גם מקור במדרש שיר השירים רבה (פרשה ב פסקה טז):

בשלהי השמד נתכנסו רבותינו באושה ואלו הם: רבי יהודה ורבי נחמיה ורבי מאיר ורבי יוסי ורבי יוסי שמעון בן יוחאי, ורבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי ורבי אליעזר בן יעקב.

אלו הם התלמידים שנשארו לרבי עקיבא בתקופה השנייה. כמבואר במסכת יבמות (סב, ב) ובמדרשים (בראשית רבה סא, ג וקהלת רבה יא, ז). ייתכן כי הדבר רמוז גם בגמרא במסכת יבמות (סב, ב), שהיא המקור הראשי למותם של תלמידי רבי עקיבא, שם נאמר:

שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה, והיה העולם שמם...

2. הערת העורך (ע. א.) מן הגמרא בכתובות (סב, ב – סג, א) עולה לכאורה בבירור שהמספר הוא אמיתי, ואינו קשור למרד. שהרי לאחר שנים עשרה שנות לימוד היו לו 12,000 תלמידים, ולאחר שנים עשרה שנה נוספות היו לו 24,000 תלמידים. ועיי נדרים (נ, א), שם מופיע שהיו לו 24,000 תלמידים לאחר עשרים וארבע שנים, בעוד שלאחר שנים עשרה שנה לא מופיע שהיו לו 12,000 תלמידים.

ומסיימת הגמרא:

אמר רב תמא בר אבא, ואיתימא רבי חייא בר אבין: כולם מתו מיתה רעה. מאי היא? אמר רב נחמן: אסכרה.

מה מנסה התלמוד להסתיר כאשר הוא מספר שהם מתו מיתה רעה? וכי יש מיתה טובה? והלוא ברור שהם לא מתו מיתה טבעית אם הם הסתלקו במשך תקופה כל כך קצרה? מסקנת הגמרא היא שהם מתו באסכרה. אסכרה פירושו בדרך כלל סוג מחלה, מגיפה. אבל 'אסכר' בערבית פירושו צבא או חיילים. הייתכן שהגמרא נקטה לשון זו משמעית, כדי שלא לומר במפורש, אך מאידך לרמוז שהם מתו במלחמה נגד הרומאים? אולי הדבר יסביר את הלשון הבלתי ברורה "מיתה רעה".

נמצינו למדים כי תלמידי של רבי עקיבא היו בצבאו של בר כוכבא, ונהרגו עם כשלו המרד. ונראה ששני נימוקים מובאים בגמרא למותם. האחד – שמתו באסכרה, והאחר – שמתו על שלא נהגו כבוד זה בזה. ואין סתירה בין השניים. הסיבה הראשונה היא הסיבה הנראית לעין. הסיבה האחרת היא הרוחנית, מדוע נגזרה עליהם המיתה באסכרה? משום שלא נהגו כבוד זה בזה.

ייתכן שלא רק שאין כאן סתירה, אלא שיש כאן סיבה אחת. ייתכן שהיו חילוקי דעות ביחס למרד, והם גררו עוינות בין הצדדים, כשם שהיה בימי החורבן בין המתונים והקיצוניים. משום שחילוקי דעות בענין כה גורלי לא תמיד נשמעים מתוך כבוד וסבלנות, לכן מפני שלא נהגו כבוד זה בזה, זה בדעתו דל זה, חילוקי הדעות יצרו יריבויות שפגעו בלחימה, ובסופו של דבר המרד נכשל.

ג. מנהגי האבלות

בגמרא אין רמז לתקנת אבלות, וכן לא ברי"ף וברמב"ם. נראה שאכן לא נגזרה כל גזרה ולא נתקנה כל תקנה להימנע מנישואין או לנהוג מנהג אבלות. ייתכן שהטעם לכך הוא שרוב תלמידי החכמים שבדור נהרגו או נסו על נפשם והתחבאו מפני הרומאים "והיה העולם שמם" (לשון הגמרא במסכת יבמות שם). ייתכן שהסיבה לכך היא שחכמי אותו דור הסתפקו במנהגי האבלות שתוקנו זמן קצר קודם (עשרות שנים) לציון החורבן, ואת כשלו המרד ראו כחלק מתהליך החורבן כולו, וייתכן ששתי הסיבות גם יחד גרמו לכך שהחכמים לא תיקנו תקנת אבלות ולא גזרו אבלות על מותם של תלמידי רבי עקיבא ועל כשלו המרד, ולכן אין לדבר זכר במקורות רבים.

ברם העם חש אחרת. מותם של תלמידי רבי עקיבא וכשלו המרד היו המכה הניצחת והסופית שהשבייתה לחלוטין כל חלום של התגשמות ממלכה יהודית למשך שנים רבות. עד אז חיו

היהודים בתקווה כי כשם שגלות בבל ארכה שבעים שנה, כך גם גלות רומי ותקופת חורבן בית שני יהיו למשך זמן קצר, ובמרד בר כוכבא ראו את ראשית צמיחת גאולתם. כשלונו של המרד סתם את הגולל על תקווה זו, והעם הרגיש צורך מעצמו לנהוג מנהגי אבלות. על פי הסבר זה מובן היטב מדוע אין מוזכרת תקנת אבלות בגמרא, ברי"ף וברמב"ם וברוב הראשונים. מובן גם לשונה של תשובת הגאונים (שערי תשובה סי' רעח): "מאותה שעה ואילך נהגו ראשונים בימים אלו שלא לכנוס בהם". היינו, אין כאן מנהג שהנהיגו חכמים, אלא מנהג שנבע מלמטה, מן העם. על פי הסבר זה מובנת היטב הלשון הקשה שנקטו האחרונים שהובאו על ידי החיד"א (לעיל) נגד המנהג שלא לישא אשה. זהו אכן מנהג שלא שיערוהו חז"ל, ועל פי דין אין לו מקום, ובפרט שהוא נתקן בימי חודש ניסן. אבל לחכמי אותם דורות היתה התלבטות קשה. מחד גיסא אין לקבוע הימנעות מפרייה ורבייה למשך תקופה כה ארוכה, ואין מקום למנהגי אבלות בחודש ניסן, ומאידך גיסא לא רצו לבטל את מנהג העם שראו בו אקט חיובי יוצא מן הכלל של הזדהות עם הגבורים שנפלו חלל, ושל הפנמת החורבן והרצון והצורך להתאבל, שהלוא כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה. חכמי הדורות החליטו לקבל ולמסד את מנהג העם, אך לא הענישו את העובר עליו (שו"ת הגאונים שם). אבל לאורך כמה וכמה דורות של תלמידי חכמים, כל עוד המנהג לא הפך נחלתו של כל העם ושל כל ספרי ההלכה, היו שלא קיבלוהו או ניסו לצמצמו. כך לגבי האיסור להתחתן כותב הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז שם):

בזמן שיש שם סיבה וטעם לא חיישינן למנהגא כיון שלא קיים מצות פריה ורבייה, או שאין לא מי שישמשנו.

בכך הוא מצמצם את האיסור לנישואים שניים בלבד, וגם זה רק כאשר יש לו עזרה בבית, ולמעשה הוא מבטל את האיסור. בעל פרי חדש ציטט דברים אלה (בשם ר"ם לונצאנו) והוסיף:

למי שלא קיים מצוות פרייה ורבייה הדבר ברור להתיר, והרי הרא"ש התיר משום מצות פרייה ורבייה ליקח שתי נשים, שלא גזר על כך רבנו גרשם מאור הגולה ז"ל, ואף דמהר"י מינץ פליג עליה, הכא דלא הוי אלא מנהגא בעלמא, יש להתיר בפשיטות וכן נוהגים.

נמצינו למדים כי מנהג האבלות בספירת העומר, מנהג העם הוא, ולא מנהג שהנהיגו חכמים, ולכן מנהג קלוש הוא, ובטעמא כל דהו (לשון הרדב"ז לעיל) ניתן לבטלו.

ד. תספורת

הרחבת מנהגי האבלות גם לאיסור תספורת בימי הספירה, היא מאוחרת יותר. איסור התספורת אינו מופיע בגאונים, ובטור כתב: "יש מקומות שנהגו שלא להסתפר". ברם אחר כך התפשט המנהג, ובבית יוסף כבר ציין: "וכן המנהג פשוט בינינו". וכך פסק בשלחן ערוך (תצג, ב): "נוהגים שלא להסתפר".

אבל לתימן הגיע איסור התספורת באיחור רב, רק לפני כמאתיים שנה, והרב יחיא צאלח ז"ל אף מתרעם על כך:

במקומינו זה ארץ תימן לא היו נוהגים כן, ומקורו כמו ארבעים שנה יצא חכם אחד מאיי הים, ומדי עברו לעירנו הכרית הצבור לנהוג כן מטעם איסור, ומנעם שלא מרצונם".

המנהג לאיסור תספורת אמנם התפשט, אך היקפו או תוקפו לא היו ברורים. והרדב"ז מעיד: אני ראיתי כמה קהילות שלא נהגו מנהג זה כלל, ומסתפרים בכל שבוע כפי מנהגם לכבוד שבת.

ויש לעיין בדבריו, שהרי כבוד השבת עולה בחומרתו על כבודם של חודש ניסן וראש חודש אייר, ומדוע לא כתב שמותר בשופי להסתפר כל שבת? שמא יש לומר כי כיון שאין מסתפרים בכל יום, ממילא הניווול אינו ניכר בכך שלא הסתפר לכבוד שבת (ושמא באותן קהילות שהזכיר הרדב"ז נהגו להסתפר כל שבוע); אבל בגילוח הזקן, שהניווול ניכר, יש להתיר לכבוד שבת. ועוד, המסתפר לשבת שוב לא תהא האבלות ניכרת במשך כל השבוע, אבל במתגלח לכבוד שבת, מיד בתחילת השבוע שוב תהא אבלותו ניכרת. ומכל מקום, אם כתב הרדב"ז שניתן לדחות את איסור התספורת בטעם כל שהוא, ומשום כך התיר להסתפר בחודש ניסן וראש חודש אייר, יש פתח רחב להתיר גילוח לכבוד שבת, שהוא ודאי יותר מטעם כל שהוא. וראה בספר עמודי שמים ליעב"ץ שכתב: "דין נישואין ותספורת שוה בכלם, ושניהם מותרים במקום מצוה כל דהו".

גם בשו"ת פעולת צדיק (שם) התיר במפורש תספורת לכבוד שבת:

הנה הרב הגדול הרדב"ז והר"ם לונצאנו כתבו דכמה קהילות מסתפרים בכל ערב שבת לכבוד שבת, דעשה דדברי נביא עדיף דכתיב "וקראת לשבת ענגי". וכבר כתב הרב אור זרוע... מביאו רמ"א סוף סימן רס דמצוה לגלח השערות כשהן גדולות בישראל שהלכה כדברי המיקל באבל שעיקרו דרבנן ויש לו סמך במקרא, וכל שכן במנהג זה שאינו משום אבלות ממש, ואם תמצא לומר אבלות, הא מיהא אבלות ישנה היא, והלכה כדברי המיקל.

פרט לכך, ידועים דברי רבי חיים פלאגיי (מועד לכל חי סימן ט דף לא) שכתב כי בעירו יש משפחות שנעשה להם נס ביום י"א באייר וקבלו להם ימים אלה ימים טובים כימי פורים ומסתפרים בו. אתה הראית לדעת כמה קלוש איסור התספורת, שבטעם כל שהוא מתירים להסתפר, ואפילו בנס של משפחה פרטית. והשבת? לא תהא כוהנת כפונדקית! והלוא ציבור ציוני דתי גדול נוהג להתגלח ביום העצמאות משום שסובר שיש בשמחת המצוה והחג לדחות את מנהג האבלות, ושבת לא?
מכאן שמותר – ואף מצוה – להתגלח בכל ערב שבת בימי ספירת העומר.

ה. השגותיו של הרב ון-דייק

אתה הראית לדעת כי ההיתר להתגלח לקראת שבת בימי ספירת העומר הוא מרווח, וממילא מצוה לעשות כן לכבוד שבת. לכן אין קושיותיו של הרב ון-דייק ("צהר" ג' עמ' 35-48) על שיטת מו"ר הגרי"ד סלוביצ'יק זצ"ל והגר"א ליכטנשטיין שליט"א מערערות את יסודות הדין, וההלכה תישאר בעינה להתגלח לכבוד שבת. אף על פי כן מצוה להשיב על דבריו, ונעשה כן בקצרה.

ההיתר לגילוח בערב שבת בין המצרים בנוי בין היתר על סברת המגן אברהם (סי' תקנא ס"ק יא) המחלק בין כיבוס שהתירו לכבוד שבת, כי כך עושים כל שבת, לבין תספורת שלא התירו כי אין רגילים להסתפר כל שבוע; וכתב שלפיכך בגילוח גם כן יש להתיר, שדומה יותר לכיבוס, משום שאף אם יתגלח לכבוד שבת, שוב יהיה מנוול בתענית.

הרב ון-דייק (שם, עמ' 40) מביא שבמספר פרטים קלה יותר אבלות בין המצרים מאבלות שנים עשר חודש. אין הדבר סותר בכהוא זה את חידושו של הגרי"ד שחכמינו לא חידשו הלכות אבלות על החורבן, אלא כמו שלכולי עלמא דין תשעה באב כדין אבלות שבעה, כך דין שבוע שחל בו תשעה באב כדין אבלות שלושים יום, ודין תשעת הימים כדין אבלות שנים עשר חודש, ואף על פי כן מצינו שתשעה באב עצמו שונה וקל מדין שבעת ימי אבלות, כך לעניין אבלות הספירה אין מדובר בהשוואה מוחלטת של הפרטים אלא רק בכיוון החשיבה. ואגב, דומה שפשוט הוא שאשה אינה אסורה בתספורת בימי ספירת העומר ובין המצרים³. שיעור גערה לעניין גילוח תלוי בטיב הגילוח ובתדירותו. אי אפשר להביא ראיה מהנודע ביהודה ומהחתם סופר אלא לעצם החילוק שבין תספורת לגילוח לעניין גערה. אבל בימיהם רוב בני האדם לא התגלחו, ואם כן, ודאי שלא התגלחו כל יום, ממילא להם אין שיעור גערה

3. עיי שו"ת אגרי"מ (יו"ד ח"ב סי' קלז).

ביום או יומיים, אבל כיום שרוב בני האדם מתגלחים יום יום, נראה ששיעור גערה הוא כשלושה ימים בלבד⁴.

הקושיה מאיסור תספורת לכבוד שבת בימי הספירה – (שאף כי כאמור הרדב"ז, היפעולת צדיקי' ואחרים התירו, מהשולחן ערוך משמע להחמיר, שלא התירו אלא סמוך ללי"ג בעומר) אף שהותר מן הדין להסתפר לכבוד שבת כאשר תשעה באב חל בשבת, לסוברים שיש לשבוע שלפניו דין 'שבוע שחל בו' – היא קושיה אלימתא לכאורה, ולפיה הסיק הרב ון-דייק שאיסור התספורת בספירת העומר חמור יותר מאיסור התספורת בין המצרים, וזה ודאי לא סביר. אולי יש לומר שכיון שמנהג איסור התספורת בספירת העומר הוא מאוחר, הוא נוצר אחר שנהגו שלא להסתפר לכבוד שבת בין המצרים (כיון שבלאו הכי לא נהגו להסתפר כל שבוע), וממילא נקבע מראש לגבי ספירת העומר שאיסור התספורת הוא אף בערב שבת. ואולי יש לומר שכיון שהמנהג נבע מלמטה, מהעם, הם נהגו כך אף שאינו כדון, כמו שנהגו אבלות בחודש ניסן אף שאין זה כהלכה, ומכל מקום לא ביטלו חכמים את מנהגם, כמו שלא שינו מנהגם לגבי חודש ניסן.

בין כך ובין כך הניווול בגילוח הוא גדול יותר, ואף שלהלכה לא נהגו כמו הפוסקים המקילים בתספורת לכבוד שבת, בגילוח נראה שההלכה כמותם⁵.



4. בספר "נפש הרב" נכתב בשם הגרי"ד זצ"ל: "מותר להתגלח בימי הספירה לאלו המתגלחים בכל יום, וכן מי"ז בתמוז עד ר"ח אב; שמאחר שדין זמנים אלו שווה לאבלות של י"ב חודש, ובי"ב חודש כבר נהגו העולם כדעת הפוסקים הסוברים דהנהג להתגלח בכל יום וממתין קצת מלהתגלח, דזה כבר מיקרי שיעור גערה". ועיי' שו"ת יביע אומר (ח"א יו"ד סי' כה בסופו), שהביא דעה הסוברת ששיעור גערה בזקן הוא שנים ושלושה שבועות ודעה אחרת הסוברת ששיעור גערה כאן הוא שמונה ימים.

5. ועיי' עם כלביא (ח"א סי' קסח).